

VALORI ALE ARTEI ȘI CIVILIZAȚIEI DIN TIMPUL LUI ȘTEFAN CEL MARE, ÎN MUZEUL MĂNĂȘTIRII PUTNA

Doina Maria Creangă

Résumé: L'époque d'Etienne Le Grand constitue dans le plan des réalisations matérielles et spirituelles un moment d'apogée de la création médiévale. Les valeurs de l'art et de la civilisation sur le monde de l'homme médiéval; les aspirations artistiques de l'époque se reflètent dans les divers genres de la création; elles ont été influencées par menaces externes, surtout dans le domaine de l'architecture.

De la multitude d'objets créés pendant cette période, certains ont disparu en diverses circonstances historiques; d'autres se trouvent exposés dans les grands musées et bibliothèques du monde. L'ouvrage présente les principales valeurs de l'art et de la civilisation datant du musée de la Monastère de Putna.

Epoca lui Ștefan cel Mare constituie și în planul realizărilor materiale și spirituale un moment de vârf al creației medievale. Valorile artei și civilizației ștefaniene sunt conforme cu posibilitățile tehnico-materiale, precum și cu viziunea despre lume a omului medieval, aspirațiile artistice ale epocii oglindindu-se în diversele genuri ale creației, care au fost influențate și de amenințările externe, mai ales în domeniul arhitecturii¹.

Odată cu întemeierea marelui complex monastic de la Putna, cea mai importantă ctitorie religioasă a marelui voievod, centrul de gravitație al vieții cultural-artistice din Moldova se deplasează către acest așezământ. Putna reprezintă un centru cultural de excepție găzduind însemnate colecții de artă medievală care au fost cercetate și prezentate în numeroase cărți, cataloage și articole fiind interpretate și apreciate mai cu seamă sub raport iconografic și estetic².

Celebră rămâne comparația făcută de unii cercetători cu privire la rolul cultural al unor mănăstiri din epoca lui Ștefan cel Mare cu instituțiile moderne din vremea noastră: „Mănăstirii Neamțu i s-ar putea atribui titlul unei facultăți de litere, pe când Mănăstirea Putna i-ar reveni gloria celei mai înfloritoare academii de arte frumoase din trecutul românesc”. Ea își merită pe deplin această glorie nu numai prin operele pe care le-a creat, ci și prin artiștii pe care i-a format în atelierele sale, o veritabilă școală cu un proces de învățământ sistematic organizat³.

După unele cercetări, *scriptoriul* Mănăstirii Putna a luat ființă încă din anul 1466, în acest sens pledează faptul că un *minei pe luna aprilie*, existent acum la Biblioteca din Moscova, a fost scris aici, se pare, în 1467, din porunca lui Ștefan cel Mare „pe vremea arhimandritului chir Ioasaf, cu mâna mulțpăcătosului Nicodim diaconul”⁴; autorul de mai târziu al celebrului *Evangheliar* de la Humor, caligrafiat și miniat, de asemenea, la Putna și dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii Humor. *Evangheliarul*, înzestrat în mod excepțional și cu portretul domnitorului are datat manuscrisul și miniaturile la 17 iunie

6981(1473)⁵. Ferecătura de argint aurit, decorată cu reliefuri figurative, datată 20 noiembrie 6995 (1487), este o lucrare vădit inspirată de tipul celei dăruite de Lațcu Cânde mănăstirii Neamț și a fost realizată pe loc tehnica au repoussé (prin ciocănire)⁶.

Marele voievod începe timpuriu organizarea activităților menite să înzestreze cea mai importantă din ctitoriile sale cu cărțile de cult necesare prin transferarea de la Neamț a egumenului Ioasaf împreună cu monahii cei mai iscusiți în arta caligrafiei și a miniaturii, formați la vechea și rodnică școală a lui Gavril Uric⁷.

Fig.1. Ferecătura *Tetraevangheliarului* de la Humor (1487)

Se cunosc aproximativ circa zece nume de caligrafi și miniaturiști care au lucrat la Mănăstirea Putna în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, numărul acestora trebuind să fi fost considerabil mai mare dacă se are în vedere faptul că multe dintre manuscrisele copiate aici au dispărut de-a lungul zbuciumatei noastre istorii, iar printre puținele care s-au păstrat figurează destule cu paternități incerte, nedatate și nelocalizate încă.

Sub domnia lui Ștefan cel Mare cultura moldovenească scrisă capătă noi valențe, prin diversificarea domeniilor abordate în cuprinsul acestora. Astfel, pe lângă caligrafii care au copiat, în special texte religioase, în a doua jumătate a secolului al XV-lea a luat ființă și s-a dezvoltat la Putna o importantă școală muzicală, condusă de protopsaltul Eustație, autor de cântări bisericești pe note, înserate într-un *Irmologhion* care se păstrează și astăzi în patrimoniul mănăstirii. Tot aici se copiau tratate de medicină în limba latină, se calculau și se redactau după date astronomice, pascalii pe zeci și pe sute de ani, se scriau faimoasele *Anale putnene* ș.a.

Multe dintre capodoperele caligrafiate, miniate sau ferecate în vremea lui Ștefan cel Mare, se află în marile muzee și biblioteci ale lumii, la Putna păstrându-se ca aparținând cu siguranță epocii ștefaniene, următoarele:

- trei Evangheliare (și anume *Tetraevanghelul de la Humor, 1473; Tetraevanghelul lui Paladie 1489; Tetraevanghelul anonim de la Ștefan cel Mare și Bogdan al III-lea 1504-1507*) expuse în Muzeul de la Putna;

- două minee: *Minei pe luna august scris de monahul Casian 1467* și *Minei pe luna noiembrie scris de monahul Casian 1467*; ambele se află într-o stare precară de conservare care nu le-a permis să fie expuse;

- trei sbornice: *Sbornicul scris de monahul Chiriac-1470*, *Sbornic scris de ieromonahul Iacov-1474*, *Sbornic atribuit monahului Chiriac-1481?*, ultimele două fiind expuse la Putna

- un triod, *Triodul pentecostar al lui Simion Budinceanul, 1492?*, expus la Putna;

- o leavștiță: *Leavștița Sfântului Ioan Scărarul scrisă de Monahul Vasilie*, aflată și ea în actuala expoziție a Muzeului de la Putna;

- un ceaslov: *Ceaslovul scris de monahul Paladie, 1493*, care datorită stării avansate de degradare nu se va expune, urmând a fi restaurat.

Cu ocazia lucrărilor de conservare efectuate asupra manuscriselor care au intrat în actuala expoziție a Muzeului Mănăstirii Putna, au putut fi studiate și cercetate în amănunt toate exemplarele, fapt ce a condus la constatarea unor aspecte inedite.

Astfel, investigația stereomicroscopică a *Ceaslovului scris de monahul Paladie, 1493* a permis evidențierea unor concluzii, care coroborate cu alte investigații și cu observațiile restauratorului de carte (care a constatat aceleași urme de sol pe foi), ne permit să avansăm ideea că piesa a fost îngropată sau depozitată într-un mediu total inadecvat⁸. Astfel se explică starea avansată de degradare dar și prezența pe suprafața pielii a unor urme de sol, precum și caracteristice pielii asemănătoare cu ale pieilor arheologice studiate⁹.

Se cunoaște că în decursul istorie zbuciumate ale acestui popor de multe ori valorile de artă au fost ascunse din calea cotropitorilor, de foarte multe ori îngropate și se pare că piesa a avut un asemenea destin.

Fig. 2. Copertă *Ceaslov* (1493)

Dintre manuscrisele neidentificate (în număr de nouă), dar atribuite și susceptibile de a aparține aceleași perioade și chiar unora dintre caligrafiile cunoscute ai vremii respective, menționăm *Minei anonim pe luna octombrie*, care are lipsă foaia de la

sfârșit, pe care ar fi trebuit să se afle pisană cărții, dar a cărei copertă are motive identice cu cele găsite pe copertile datate ca aparținând epocii lui Ștefan cel Mare.

Dintre motivele zoomorfe stilizate unele apar frecvent imprimate și în pielea copertilor; este vorba de acele siluete de bouri, vulturi bicefali sau monocefali și ghiocelul cu trei petale, dispuse în succesiuni romboidale sau circulare, separat sau împreună pe aceeași copertă. Astfel siluetele de bouri apar izolate pe scoarțele *Mineiului scris de Monahul Casian în 1467*, iar cele de vulturi pot fi întâlnite pe copertile mai multor manuscrise de la sfârșitul secolului al XV-lea: *Triodul lui Simeon Budinceanul din 1492*, *Ceaslovul monahului Paladie din 1493*, *Psaltirea anonimă (cea mare)*¹⁰ (vezi figura 3 și 4).

Particularitatea comună tuturor copertilor din piele ce îmbracă manuscrisele ștefanieni constă în deosebirea de motiv existentă între cele două fețe ale copertei.

Fig. 3. Detaliu față, copertă *Minei anonim pe octombrie*

Fig. 4. Detaliu verso, copertă *Minei anonim pe octombrie*

Alte manuscrise ce par a aparține aceleași epoci sunt: *Mineiul anonim pe ianuarie, nr.inv.3/1849*, *Minei pe luna noiembrie scris de Popa Ignat și datat Iunie 1504*, *Triodul pentecostar al lui Simion Budinceanul, 1492 ș.a.*, pe a căror coperte se găsesc vulturii bicefali.

Se remarcă, cu deosebire, calitatea de excepție a materialelor utilizate pentru realizarea acestor opere, astfel manuscrisele lucrate pe pergament folosesc un sortiment foarte fin și rezistent, acel *vellum* realizat îndeosebi din piele de vițel (foarte tânăr) sau oaie, superior calitativ și foarte rezistent, ceea ce explică starea relativ bună de conservare a acestora comparativ cu a altora de dată mai recentă.

De asemenea, manuscrisele care au avut drept suport de scriere hârtia filigranată, se remarcă printr-o foarte bună calitate și rezistență a acesteia, sortimentul folosit, se pare că a fost hârtia din cârpe sau mătase, de calitate superioară celei pe suport celulozic și care era adusă din apusul Europei.

Obiectele din metale prețioase ilustrează spiritul de sinteză al meșterilor locali influențați de procedee tehnice bizantine și occidentale, ei îmbinând elemente iconografice și compoziționale realizând, astfel, opere originale, specifice artei românești.

Evul mediu preia și duce mai departe somptuoasa artă a metalelor prețioase din antichitate, adaptând-o propriei supraculturii, îndeosebi cultului creștin: *cruci, cădelnițe, cățui, candelă, sfeșnice, ripide, ferecături de cărți, potire ș.a.* Astfel, o *Cădelniță* din argint aurit, păstrată la mănăstirea Putna, datată 12 aprilie 6978 (1470), dăruită de Ștefan cel Mare, are aspectul unei clădiri gotice și reprezintă categoria de argintării dependente de formele introduse în Transilvania.

Tradiția bizantină, preluată și împământenită în Moldova, este reprezentată prin frumoasele ripide din filigran – două, actualmente în Patmos, dăruite inițial, la 30 iulie 6996 (1488), mănăstirii Zografu, și altele două, datate 14 ianuarie 7005 (1497) executate din ordinul lui Ștefan cel Mare în mănăstirea Putna și aflate în prezent una la Muzeul de istorie a României și cealaltă în muzeul de la Putna¹¹.

Alături de *scriptoriul* mănăstirii, de școlile sale trilingve greco-slavo-române și de atelierelor în care se executau valoroase argintării și icoane, sculpturi în piatră și lemn, se înființează aici cel mai important atelier de broderie românească, în care se lucra cu fir de aur și argint, cu mătăsuri scumpe și pietre prețioase și din care au ieșit opere excepționale, celebre azi în toată lumea¹².

Broderiile și țesăturile constituie, pe lângă piesele lucrate în argint aurit, categoria cea mai importantă de obiecte necesare ofițerilor cultului și decorațiilor interioare. Atât prin somptuozitatea materialelor folosite, cât și prin frumusețea figurilor ce le împodobesc, prin echilibrul compoziției și armonia, repartitia culorilor, broderia reprezintă una dintre creațiile artistice cele mai reprezentative pentru epoca lui Ștefan cel Mare.

Fig. 5. Cădelniță 1470

Fig. 6. Ripidă 1497

Prin tematica și stilistica lor, broderiile moldovenești din veacul al XV-lea, îndeosebi cele dăruite de Ștefan și de familia sa, formează un tot stilistic unitar cu pictura religioasă, iar decorația amintește atât de cea de pe lespezile funerare cât și de ornamentele manuscriselor vremii¹³. Tehnica cea mai des folosită este brodarea pe față¹⁴. Originalitatea broderiilor moldovenești nu trebuie căutată numai în tehnica desăvârșită ci și în bogatul repertoriu de motive ornamentale care stau la îndemâna artiștilor brodeori, motive preluate din arta populară și din cea religioasă¹⁵. Cunoașterea perfectă a meșteșugului ajunge să se împletească cu viziunea personală a artistului, obținându-se opere ce fac dovada unei epoci de maturitate creatoare¹⁶.

Trebuie subliniat faptul că broderiile și țesăturile nu reprezintă simple obiecte de artizanat, ele sunt adevărate opere de artă¹⁷. Echilibrul și, de multe ori, monumentalitatea compoziției, organicitatea liniei, armonia cromatică, expresivitatea personajelor, gestica acestora, corespondența între ritmuri de ansamblu, așează broderia între artele majore și o apropie atât de pictura murală cât și de miniatură¹⁸.

Știința de a adapta compoziția pe o suprafață dată, raportul echilibrat între figurație și ornament, culorile alese cu grijă ne fac să înțelegem de ce broderia a fost numită „pictură cu acul”¹⁹. Despre broderia veche românească și prin aceasta, implicit, despre broderiile de la Putna Ana Maria Musicescu nota: „Somptuoasă și strălucitoare prin firul de aur, argint și mătase colorată cu care este lucrată, impresionantă prin desăvârșirea tehnică și prin capacitatea de a face direct și imediat inteligibilă lumea de simboluri pe care o înfățișează, de valoare artistică remarcabilă, vădită sub aspecte de o varietate ce-i subliniază interesul, broderia veche românească aduce (...) una dintre contribuțiile românești cele mai reprezentative nu numai la arta sud-estului european, ci și la aceea a întregului orient creștin”²⁰.

Broderiile din timpul lui Ștefan sunt, în istoria artei medievale românești, opere

reprezentative, ele oglindind ceea ce a venit, prin înrăurire, din arta bizantină, dar și meșteșugul artistic statornicit pe o străveche tradiție de artă populară.

Broderia medievală românească reprezintă unul din cele mai strălucite capitole ale istoriei artei noastre din toate timpurile îmbinând tradițiile autohtone cu cele bizantine și orientale. Colecția cuprinde broderii liturgice, epitafuri, aere, pocrovețe, dvere, zavesse, văluri de tâmplă, acoperăminte de pistol, de tetrapod și de morminte, epitrahile, rucavițe, omofoare, orare, bedernițe²¹. Dintre toate comorile acestei epoci, menționăm pe cele care cere se află în Muzeul Mănăstirii Putna, puține dar valoroase și care au reușit să învingă vitregiile istoriei ajungând până la noi:

- un *Aer* datat 20 martie 1481, un *pocrovăț* pentru disc și unul pentru potir (1481?), dăruite de Ștefan cel Mare Mănăstirii Putna, unde, probabil au și fost lucrate;

- un *Văl liturgic* – Panaghia (1481?) dăruit Putnei de către Ștefan și datat posibil 1481, datorită identității tehnice și stilistice cu a *pocrovețelor* datate 1481;

- un *Epitaf* datat 1490, executat la Putna din porunca lui Ștefan și dăruit Mănăstirii

- *Dvera Bunei Vestiri* (13 iunie, 1483?), lucrată la Putna din porunca lui Ștefan cel Mare, dar lipsind din pisanie anul executării piesei;

- *Zavesa Adormirii Maicii Domnului* (datată 5 mai 1485), dăruită de Ștefan cel Mare Mănăstirii Putna, în atelierul căreia a fost executată la porunca acestuia;

- *Dvera Răstignirii* (datată 10 august 1500), dăruită de Marele Voievod Mănăstirii Putna, în atelierul căreia a fost executată;

- *Acoperământ de tetrapod* (datat 25 decembrie 1502), dăruit de Ștefan cel Mare Mănăstirii Putna și executat tot aici;

- *Acoperământ de tetrapod*, dăruit Mănăstirii Putna de către Maria Voichița, văduva lui Ștefan cel Mare datat 20 noiembrie 1504;

- *Acoperământ de mormânt al Doamnei Maria, soția lui Radu cel Frumos*, (decedată la 11 mai 1500) executat în atelierul Mănăstirii Putna;

- *Acoperământ pentru mormântul lui Ștefan cel Mare*, (decedat al 2 iulie 1504) confecționat din porunca lui Bogdan voievod, fiul lui Ștefan cel Mare, probabil tot la Mănăstirea Putna;

- nouă *Epitrahile* executate probabil din porunca lui Ștefan cel Mare la Putna și dăruite Mănăstirii, dintre care doar patru au inscripții care demonstrează datarea, restul fiind probabile datorită asemănărilor tehnice și stilistice cu broderiile din aceeași perioadă;

- un *Omofoar*, probabil dăruit de Ștefan cel Mare Mănăstirii Putna, restaurat parțial, posibil în secolul al XVIII-lea, și despre care specialiștii au păreri diferite privind proveniența.

Un punct culminant îl atinge acest atelier în *Acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop* (1477), considerat de către exegeții genului ca fiind cel mai vechi portret brodat în mărime naturală din arta moldovenească²².

Fig..7. *Acoperământ de mormânt al Mariei de Mangop* (partea superioară)

Lucrare de o deosebită valoare istorică și artistică, *Acoperământul Mariei de Mangop*, datorită unei stări avansate de degradare, a fost supus unui amplu și dificil proces de restaurare, care a permis astfel expunerea piesei la Vatican, în expoziția „Ștefan cel Mare și Sfânt – Punte între Occident și Orient” (septembrie 2004).

Dar importanța Putnei nu se limitează numai la vechimea și numărul obiectelor ce le deține, ci mai ales la înalta lor calitate artistică, la unitatea stilistică a acestora, fapt care face din această colecție exponentul însuși al stilului moldovenesc²³. Obiectelor executate în atelierele proprii ale mănăstirii li s-au adăugat cele provenite din donații, constituindu-se primele colecții ce vor pune premisele unui viitor muzeu. Mărturii de o deosebită valoare artistică ale artei și civilizației medievale, păstrate cu atâta sfințenie timp de cinci secole, *tezaurul* de la Putna pentru a putea să bucure mintea și sufletul generațiilor viitoare are nevoie de atenția și grija tuturor celor care îl pot salva de boala necruțătoare a indiferenței cu care este tratat.

NOTE:

¹ Academia Română, *Istoria Românilor*, vol. IV, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 699.

² Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1988, p. 4

³ *Ibidem*, p.34-35.

⁴ Olimpia Mitric, *Carte românească manuscrisă din nordul Moldovei*, București, Editura Atos, 1998, p.17.

⁵ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1959, p. 340-344.

⁶ Academia Română, *Istoria Românilor*, volumul IV, București, Editura Enciclopedică, 2001, p.770.

⁷ Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 345.

⁸ Doina Creangă, Melinda Pruneanu, *Investigarea copertei Ceaslovului scris de monahul Paladie în 1493*, în „Codrul Cosminului”, nr. 11 (21), 2005, Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”, p. 145-150.

⁹ Nicolae Badea, Nicoleta Melniciuc Puică, Doina Creangă, *Investigații asupra unui fragment de piele descoperit în săpătura arheologică de la Biserica Mirăuți (Suceava)*, în „Revista Muzeelor”, nr. 3-4, 1999, p.105.

¹⁰ Dumitru Năstase, *Vulturii bicefali de la Mănăstirea Putna, în Ștefan cel Mare și sfânt (1504-2004) – atlet al credinței creștine*, Suceava, Editura Mușatinii, 2004, p.71-81.

¹¹ Academia Română, *Istoria Românilor*, volumul IV, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 770-771.

¹² Claudiu Paradais, *op. cit.*, p.192.

¹³ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959, p. 279.

¹⁴ *Ibidem*, p. 282.

¹⁵ *Ibidem*, p. 283.

¹⁶ *Ibidem*, p. 284.

¹⁷ Ana Maria Musicescu, *Broderia veche românească*, București, Editura Meridiane, 1985, p. 11.

¹⁸ *Ibidem*

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.192.

²² Ana Maria Musicescu, *Muzeul Mănăstirii Putna*, București, Editura Meridiane, 1967, p. 16.

²³ Teodora Voinescu, *Tezaurul*, în „Contemporanul”, nr.27/1966.